

तेल काढतंय डोळ्यांतून पाणी

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

खनिज तेलाच्या वाढत्या किंमतींनी आज साऱ्या जगालाच चिंतेत पाडलंय. पेट्रोल, डिझेल, गॅस महागल्यामुळे चलनवाढीला मिळालेली गती रोखायची कशी, या प्रश्नावर पश्चिमेचं बाजारकेंद्रित अर्थशास्त्रही कुंठित झाल्याचं दिसतंय. युरोपमध्ये महागाईने बेजार झालेले लोक रस्त्यावर येत आहेत, तर अमेरिकनांची जीवनशैलीच धोक्यात आलीय. पश्चिमेला आणि त्यांनी पुरस्कारलेल्या जागतिकीरणाला खनिज तेलाने मोठीच चपराक दिली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारताप्रमाणेच पाश्चिमात्य समाजही ढवळून निघत आहे.

त्याचा खुद्द युरोपमधून वेध घेणारं सदर...

अन्नधान्याचा तुटवडा व त्यामुळे कडाडलेले भाव यांनी जेरीस आलेल्या पश्चिमेला आता पेट्रोलियम पदार्थांच्या महागाईनं ग्रासलं आहे. पेट्रोलियम पदार्थांच्या वाढत्या किंमती, ही डोकेदुखी तशी जुनीच व जागतिक स्तरावरची आहे. भारतासारख्या विकसनशील आणि खनिज तेलाच्या बाबतीत आयातीवर अवलंबून असलेल्या देशांना याची झळ नेहमीच बसत आली आहे. पण आता पेट्रोल-डिझेल अशा पेट्रोलियम पदार्थांच्या किंमती पश्चिमेतील जनतेच्याही आवाक्याबाहेर जाऊ लागल्या आहेत त्यामुळे प्रचंड अस्वस्थता निर्माण झाली आहे. मे महिन्यात पेट्रोलियम पदार्थांचे भाव एकदम कडाडल्यानंतर मलेशिया, इंडोनेशियासारख्या पूर्वेकडच्या देशांमध्ये जसा निषेधाचा तीव्र सूर उमटला, तसाच तो ब्रिटन, फ्रान्स, स्पेनसारख्या युरोपीय देशांमध्ये आणि अमेरिकेतही तीव्रतेनं उमटला. टंचाई, महागाई आणि याला होणाऱ्या विरोधाचंही जागतिकीकरण कसं होत आहे, हे यामधून दिसून येतं.

भारतासारख्या देशांमध्ये पेट्रोलियमच्या किंमतींना सरकार आधार देतं. खनिज तेलाच्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतींशी सरकारला झटापट करावी लागते. ही झटापट कठीण झाली की पेट्रोल, डिझेल, गॅसच्या दरवाढीचा मुद्दा पुढं येतो. दरवाढीचा निर्णय घेताना सरकारला तारेवरची कसरत करावी लागते. कारण अशा दरवाढीला लोकांचा, विरोधी पक्षांचा विरोध असतोच. शिवाय पेट्रोलियमचे दर वाढले की महागाईच्या चाकांना गती मिते, चलनवाढीचा प्रश्न निर्माण होतो. मग सरकार थोडी दरवाढ, थोडी करांमध्ये कपात असे काही उपाय योजते; परंतु सरकारी तिजोरीवरील ताणाचे परिणाम सरकारच्या इतर खर्चावर होतातच. अमेरिका-युरोपमधील सरकारं असा खेळ खेळत नाहीत. त्यामुळे खनिज तेलाच्या वाढत्या किंमतीशी थेट जनतेलाच सामना करावा लागतो. युरोपमध्ये खनिज तेल सर्वात महाग आहे, कारण तिथं त्यावरील करांचं प्रमाण जास्त आहे.

खनिज तेलाच्या वापरावर नियंत्रण ठेवण्याच्या उद्देशानं युरोपीय देशांमध्ये ८० च्या दशकापासून ५० ते ७० टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कर आकारण्यात येत आहेत.

अमेरिकेत मात्र पेट्रोलियम पदार्थांवरील करांचं प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे तिथं युरोपच्या निम्म्या किंमतीला हे पदार्थ उपलब्ध होतात. अमेरिकेत स्वतःची गाडी असणं, त्यातही जास्त पेट्रोल खाणाऱ्या मोठ्या गाड्या उडवणं, हा चांगल्या जीवनमानाचा, प्रतिष्ठेचा भाग मानला गेला आहे. प्रदूषणाची फारशी फिकीर न करता तिथं खासगी वाहनांचा मनसोक्त वापर होत असतो. अमेरिकेतील शहरांची रचनाही 'प्रत्येकाकडे गाडी असणारच' या गृहितावर आधारलेली आहे. त्यामुळे अमेरिकेत सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था (रेल्वे, मेट्रो, बसेस वगैरे) युरोपइतकी भक्कम नाही. युरोपमध्ये निदान शहर व उपनगरांमध्ये सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था बरी आहे. खेड्यांमधल्या माणसांना जरी स्वतःच्या मोटारकारवरच अवलंबून राहावं लागत असलं तरी किमान शहरांमध्ये खासगी वाहनांना पर्याय उपलब्ध असतात. खनिज तेलाच्या किंमतीमध्ये सातत्यानं वाढ होत असल्यानं ही सगळीच जीवनपद्धती, विशेषतः अमेरिकेत धोक्यात आली आहे. कशी ते आपण पुढं पाहूच. पण आधी युरोपमधील परिस्थिती पाहू.

खनिज तेलाच्या दरवाढीचा परिणाम केवळ वाहनांपुरताच मर्यादित नसतो. हे आपल्याला माहीत आहेच. युरोपसारख्या शीत वातावरणातील देशांमध्ये घरं उबदार ठेवण्यासाठी हिवाळ्यात मोठ्या प्रमाणावर खनिज तेलाचा वापर होत असतो. अत्यासाठीही लोकांना आता जादा पैसे द्यावे लागणार आहेत. पेट्रोल, डिझेलबरोबरच स्वयंपाकाचा गॅस आणि विजेचे दरही वाढण्यास सुरुवात झाली आहे. एकूणच, युरोपमध्ये 'ऊर्जा' महाग झाली आहे. आता 'इंधनदारिद्र्य' (फ्युएल पॉव्हर्टी) असा नवीन वाक्प्रचारच इथं पुढं आला आहे. ज्या लोकांचा

त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या दहा टक्के किंवा त्याहून अधिक खर्च ऊर्जेवर होतो ते इंधनदरिद्री. म्हणजे दरमहा दोन हजार रुपये उत्पन्न असेल आणि त्यातील दोनशे रुपये जर पेट्रोल, वीज आणि गॅसवर खर्च पडत असतील, तर अशी व्यक्ती 'इंधनदरिद्री' ठरते. अशा प्रकारे समाजाचा खालचा थर आता 'इंधनदरिद्री' झाला आहे. विशेषतः निवृत्तीवेतनावर जगणाऱ्या वृद्धांना हा आर्थिक भार झेपत नाही. सहा कोटींच्या ब्रिटनमध्ये इंधनदरिद्री लोकांची संख्या चाळीस लाख असावी, असा अंदाज आहे आणि ही संख्या आणखी वाढण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे. या लोकांना आता स्वतःची वाहनं तर परवडणार नाहीतच. पण घर उबदार ठेवण्यासारखी मूलभूत गरज भागवणंही मुश्कील होणार आहे. येत्या वर्षातच गॅस ४३ टक्क्यांनी आणि वीज २९ टक्क्यांनी महाग होईल, असा अंदाज वर्तवला जात आहे. एका अनुमानानुसार अन्न आणि ऊर्जा यावर उच्च व मध्यमवर्गाचा खर्च जास्तीत जास्त सतरा टक्के असतो, तर निम्न वर्गाचा जवळपास तीस टक्के. याचा अर्थ या महागाईची सर्वाधिक झळ या वर्गालाच बसणार आहे. अन्नधान्याचा तुटवडा आणि त्यामुळे कडाडलेल्या भावांचा सामना करत असतानाच इंधन दरवाढीचं संकट या वर्गापुढं उभं ठाकलं आहे. त्याचे पडसादही आता युरोपभर उमटू लागले आहेत.

युरोपभर मोर्चे, निदर्शन, धरणं, संप सुरू झाले आहेत. युरोपातल्या प्रत्येक देशात कोणत्या ना कोणत्या मार्गानं असंतोष व्यक्त होत आहे. इंधन दरवाढीच्या संदर्भात सरकारनं हस्तक्षेप करावा. तातडीनं पावलं उचलावीत, ही मागणी पुढं आली आहे. स्पेनमध्ये ट्रकचालकांनी स्पेन व फ्रान्सच्या सीमेवर आपले ट्रक्स उभे करून ही सीमाच बंद करून ठेवली. गेल्या वर्षभरात डिझेलच्या किमतीत चाळीस टक्के वाढ झाल्यानं या ट्रकचालकांचं जगणंच मुश्कील झालं आहे, त्यामुळे स्पेनमधील ट्रकचालक रस्त्यावर उतरले. फ्रान्समध्ये ट्रकचालकांबरोबर टॅक्सीचालकांनीही संप पुकारला आहे. स्पेन, फ्रान्स व पोर्तुगालमध्ये इंधन दरवाढीचा फटका मच्छिमारांनाही बसला आहे त्यांना त्यांच्या लॉचेस समुद्रात घालणं मुश्कील झालं आहे. त्यामुळे त्यांनीही संप पुकारून बंदरं ठप्प केली. स्पेनमध्ये तर मच्छिमारांनी मासेमारीत आता पैसा राहिलेला नाही. हे दाखवण्यासाठी माद्रिद या राजधानीच्या शहरात प्रतीकात्मक आंदोलन करून मासे फुकट वाटले. विशेष म्हणजे हे मासे मिळवण्यासाठी निवृत्त लोकांची झुंबड उडाली. मोठ्या प्रमाणात हिसकाहिसकी झाली. एरवी एखाद्या गरीब किंवा विकसनशील देशामध्ये दिसणारं हे चित्र आता युरोपमध्येही दिसतं. यामधून युरोपातही सामान्यांचं जीवन कठीण झाल्याचं स्पष्ट होतं. ब्रिटन, बेल्जियम, इटली अशा युरोपमधल्या सगळ्याच देशांमध्ये

कोणत्या ना कोणत्या व्यवसायातील कर्मचारी या इंधन दरवाढीच्या विरोधात रस्त्यावर आले.

खनिज तेलाच्या महागाईचा परिणाम वीजनिर्मितीवरही होतोय. केवळ विजेचे दर वाढले, इतका हा परिणाम सरळ-सोपा नाहीय. युरोपमधील पर्यावरणाविषयीची अवाजवी सतर्कता हा गुंता अधिक वाढवत आहे. या संदर्भात जर्मनीचं उदाहरण पाहू. पर्यावरण रक्षणाच्या दृष्टीनं जर्मनीमध्ये प्रथम कोळशापासून वीजनिर्मितीला विरोध झाला, नंतर अणुऊर्जेला विरोध झाला. आता गोबर गॅस किंवा बायोमासपासून वीजनिर्मितीलाही विरोध आहे. त्यामुळे गॅसपासून वीजनिर्मिती करायची तर गॅसचा पुरवठा करणारा रशिया हा एकमेव देश. त्यामुळे एक तर रशिया मागेल ती किंमत द्यावी लागते. दुसरं म्हणजे रशियाचं वर्चस्व वाढतं. या दोन्ही गोष्टी मान्य नसतील तर पुन्हा खनिज तेलावरच अवलंबून राहणं भाग पडतं. या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे जर्मनीच्या ऊर्जेच्या मागणीत आणि पुरवठ्यात पंचवीस टक्क्यांचं अंतर राहतं. ही पंचवीस टक्के तफावत कशी भरून काढायची, हेच जर्मनीला समजत नाहीय. थोड्याफार फरकानं हीच परिस्थिती सर्व युरोपात आहे.

खनिज तेलाच्या दरवाढीचा फार मोठा फटका युरोपातील औद्योगिक क्षेत्राला बसला आहे. रंग, रसायनं, कागद, प्लॉस्टिक, पॉलिएस्टर, टायर्सपासून मोबाईल फोन, साबणापर्यंत शेकडो प्रकारच्या उत्पादनांमध्ये खनिज तेलापासून बनणाऱ्या पदार्थांचा समावेश असतो. या सगळ्या वस्तूंचे भाव आता वाढत आहेत. महागाईच्या या चक्राचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम सामान्य माणसावर होत आहे व यापुढं ही झळ वाढतच जाणार आहे. औद्योगिक क्षेत्रापुढं फारच थोडे पर्याय आहेत. एक तर सरसकट किमती वाढवायच्या किंवा आहेत त्याच किमतीला परवडतील अशा वस्तू बनवायच्या (साहजिकच त्याचा परिणाम वस्तूच्या दर्जावर होणार), नाहीतर एकूण खर्चात कपात करण्याकरता कामगार, कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करायची. यापैकी कोणताही पर्याय निवडला तरी त्याची अंतिमतः झळ सामान्य माणसालाच पोहोचणार!

अमेरिकाही इंधन दरवाढीनं बेजार झाल्याचं दिसत आहे. आधी म्हटल्याप्रमाणे अमेरिकनांच्या जीवनपद्धतीवरच याचा परिणाम झाला आहे. अमेरिकेत या वर्षी खनिज तेलाचे भाव ४४ टक्क्यांनी वाढले. युरोपमधल्या सामान्य लोकांप्रमाणेच तितल्याही सामान्यांचे हाल त्यामुळे वाढले आहेत. ज्यांना शक्य आहे त्यांनी चारचाकी वाहनं विकून दुचाकी वाहनं घेतली आहेत, किंवा चारचाकी वाहनं गॅरेजमध्ये बंद करून ठेवली आहेत. अनेकजण नाइलाजानं का होईना, बस किंवा रेल्वेसारख्या सार्वजनिक व्यवस्थांकडे वळले आहेत. पण एक तर या सुविधा

अमेरिकेत नीट उपलब्ध होत नाहीत, किंवा त्यांना इतक्या प्रवाशांची सवय नसल्यानं त्या पुरेशाही नाहीत. अमेरिकेतील बऱ्याच कंपन्यांनी पाच दिवसांचा आठवडा चार दिवसांवर आणला आहे. त्यातल्या काही कंपन्यांनी कर्मचाऱ्यांकरता बसगाड्या सुरू केल्या आहेत. इंधनाचा वाढता खर्च भागवण्यासाठी अमेरिकनांना इतर काही खर्चना (विशेषतः चैनीच्या बाबींना) चाट द्यावी लागत आहे. उदाहरणार्थ, खाण्याचे महागडे पदार्थ लोकांनी बाद केले आहेत. इंधनाच्या दरवाढीची झळ तुम्हाला बसली आहे का, इंधनाचा खर्च भागवण्यासाठी तुम्ही कशी काटकसर करत आहात. अशी सर्वेक्षण-ओपिनियन पोलस अमेरिकेतील वृत्तपत्र-वृत्तवाहिन्या अशा प्रसारमाध्यमांकडून घेतली जात आहेत. यामधून अमेरिकी जनमानसात इंधन दरवाढीविषयीची चिंता दिसून येत आहे. याहूनही महत्त्वाचं म्हणजे अमेरिकेतील अगदी तळातल्या थराचे आर्थिक निर्णय आमूलाग्र बदलले आहेत. कामावर जाणं आणि कवड्या-रेवड्या मिळवणं, हा पर्यायच अशा थराला अधिक फायदेशीर दिसू लागला आहे. या विचारप्रवाहाची सामाजिक किंमत फार मोठी असणार आहे.

विशेष म्हणजे खनिज तेलाच्या किमती अचानक वाढल्या. याची समाधानकारक कारणमीमांसा युरोप किंवा अमेरिकेत कोणीच करू शकलेलं दिसत नाही. त्यामुळे यावर उपाययोजना काय, हेही कोणी सांगू शकत नाहीय. अमेरिकेच्या ऊर्जा विभागानं तर खनिज तेलाच्या किमती आणखी वाढण्याची शक्यता सूचित करून ती रोखणं अवघड असल्याची कबुलीच जवळपास दिली आहे. एक तर सध्या पश्चिमेत वातावरण असं आहे, की कोणतीही भाववाढ झाली की प्रथम चीनकडे आणि मग भारताकडे बोट दाखवायचं. या देशांमधील वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे ही भाववाढ होत आहे, असं म्हणण्याचा इथं पायंडा पडलेला आहे. या दोन देशांच्या खनिज तेलाच्या वात्या मागणीमुळे किमती वाढल्या, असा एक खुलासा केला गेला आहे. म्हणजे पुस्तकी अर्थशास्त्रानुसार, मागणी वाढली म्हणून भाव वाढले. अशी ही कारणमीमांसा. वस्तुतः आकडेवारी पाहिली तर ना मागणी अचानक वाढलीय. ना उत्पादन अचानक कमी झालंय. दुसरं जे कारण दिलं जातंय ते म्हणजे भूगर्भातील तेलाचे साठे संपुष्टात येत आहेत. याचा अचानक साक्षात्कार तेल निर्यात करणाऱ्या देशांना झाल्यामुळे त्यांनी वाहत्या गंगेत हात धुवून घेण्याचं धोरण स्वीकारलं आणि किमती वाढवल्या. हेही कारण ग्राह्य दिसत नाही. तज्ज्ञांच्या एका गटाच्या मते भूगर्भातील तेलाचे साठे पुढची चाळीस वर्षे पुरतील एवढे आहेत. तज्ज्ञांच्या दुसऱ्या गटाच्या मते चाळीसच काय, पुढच्या शतकातसुद्धा खनिज तेल हेच जगातील प्रमुख इंधन राहील

एवढे साठे आहेत!

तिसरा खुलासा म्हणजे खनिज तेलाच्या किमतीवरील सट्टेबाजीमुळे जगभरात खनिज तेल महागलंय. याशिवाय आणखी एक कारण सांगितलं जातंय, ते म्हणजे नजीकच्या भविष्यात इस्त्रायल इराणवर म्हणजे त्या देशाच्या अणुप्रकल्पांवर हल्ला करणार आहे; त्यामुळे इराणमधून होणारा खनिज तेलाचा पुरवठा थांबेल, या भीतीनं ही भाववाढ झाली आहे. तात्पर्य, कोणता तज्ज्ञ विश्लेषण करतोय यावर त्याचा खुलासा अवलंबून असतो. कोणालाच निश्चित काही सांगता येत नाही हे उघड आहे. या गोंधळामुळे काय धोरण आखायचं यातही अनागोंदी आहे. युरोपिन युनियन ही युरोपमधल्या देशांची संघटना. त्या संघटनेच्या प्रवक्त्यानं सर्व सभासदांना म्हणजे युरोपमधल्या देशांना तातडीनं इशारा दिला, की किमती कमी करू नका. कारण त्या कमी केल्या तर मागणी वाढेल आणि खनिज तेलाचा पुरवठा करणाऱ्या कंपन्यांना मागणी वाढायलाच हवी आहे. या आदेशाला विरोध व्हायलाही लगेच सुरुवात झाली. आधी म्हटल्याप्रमाणे युरोपमध्ये तेलाच्या किमतीत सरकारी करांचा भाग मोठा असतो. आता फ्रान्सच्या अध्यक्षांनीच मागणी केलीय, की इंधनावरील कर कमी रावेत, म्हणजे लोकांवरचा बोजा कमी होईल.

इंधन दरवाढीची दुसरी बाजू म्हणजे ज्यांच्याकडे खनिज तेलाचे विपुल साठे आहेत, जे जगभरात तेल निर्यात करतात, त्यांच्याकडे पैशाचा ओघ वाहतो आहे. या जादा संपत्तीचा वापर कशाप्रकारे होत आहे? मध्यपूर्वेतील इस्लामी देश, रशिया, दक्षिण अमेरिकेतील वेनेझुएला हे तेल निर्यात करणारे प्रमुख देश आहेत. मध्यपूर्वेतल्या निर्यातदार इस्लामी देशांमध्ये प्रामुख्यानं एकाधिकारशाही आहे. एका कुटुंबाची सत्ता तिथं चालू असते. खनिज तेलातून त्यांना मिळणारा पैसा या ना त्या स्वरूपात परत युरोप-अमेरिकेतच येतो; पण काही भाग मुस्लिम मूलतत्त्ववाद्यांकडे व दहशतवाद्यांकडे जातो, ही जगाच्या दृष्टीनं चिंतेची बाब आहे. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे रशियाचा पुन्हा वाढत असलेला प्रभाव. त्यामुळे आधीच्या सोविएत युनियनमधून बाहेर पडलेल्या जॉर्जिया, लाटविया, युक्रेन वगैरे देशांवर प्रभुत्व मिळवण्याच्या रशियाच्या धोरणाला बळकटी मिळेल. त्याचबरोबर युरोपला आपल्या मुठीत ठेवण्याचेही प्रयत्न रशियाकडून होतील. थोडक्यात, खनिज तेलाच्या अर्थकारणाचा आंतरराष्ट्रीय सत्ता समीकरणावर परिणाम होणं स्वाभाविक आहे.

या सगळ्यात दिलासा देऊ शकेल अशी एक गोष्ट म्हणजे पर्यायी इंधनासाठी आणि ऊर्जास्रोतांसाठी पश्चिमेत आता संशोधनासाठी जास्त पैसा उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे. विजेवर चालणाऱ्या मोटारी, सौर ऊर्जा, पवनचक्क्या, पाण्याच्या लाटांवरून वीजनिर्मिती आदी पर्याय जास्त गंभीरपणे तपासले

जातील. पण या गोष्टी परवडण्याच्या कक्षेत यायला बराच कालावधी जाईल. तोपर्यंत सामान्यांचं दरिद्रीकरण आणि दारिद्र्यांचं अतिदारिद्रीकरण, ही जागतिकीकरणाची प्रक्रिया या इंधन महागाईमुळे अधिक वेगवान होईल.

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

Email - artnondeco@yahoo.co.uk

Website - www.art-non-deco.com

